

The place of chess in the Qajar period with the emphasis on chess treatises

Mahdi Vaziniafzal¹ , Mahdi Deghani²

¹. Assistant Professor, Department of History, University of Jiroft., E-mail: Drmahdivazin@gmail.com

². Assistant Professor, Department of History, University of Jiroft., E-mail: mehdi.dh82@yahoo.com

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: <i>12 Jan 2021</i> Revised: <i>17 Feb 2021</i> Accepted: <i>9 August 2022</i> Published online: <i>7 September 2022</i></p> <p>Keywords: <i>Chess,</i> <i>Qajar,</i> <i>Chess treatises,</i> <i>Sharia.</i></p>	<p>Various writings about chess were written by people from different classes of society, including clergymen, princes, and intellectuals with religious, educational, and political purposes, which became known as "Rasā'il šaṭranjīya"(chess treatises) during the Qajar period. The purpose of this study based on manuscripts and historical sources is to answer the question of what place chess had in the people's general culture in the Qajar period. For what purpose were the letters of chess written? And what are the differences between them? The findings of the research show that during the Qajar period, the culture of playing chess became popular among the ruling class and then the general public. The extent of this game led to the opinions of different people in different fields regarding this game and short and long treatises were written on the rejection, education, and acceptability of it. These works have differences in their content, form, and purpose, which shows the intensity of opinions and ideas towards chess in the Iranian society of the Qajar era. The origin of different views about chess goes back to jurisprudence, history, culture, and politics, which are discussed in this article.</p>

Cite this article: Vaziniafzal, Mehdi. Deghani, Mehdi (2022). **The place of chess in the Qajar period with the emphasis on chess treatises**, Iranian Civilization Research, 4(1) 163-184.

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/JIC.2022.19845.1108>

English Extended Abstract

---

1. Introduction

The games of the Qajar period in Iran had their own variety, which was designed and performed for different environments. Since the majority of Iran's society in this period consisted of rural residents, the atmosphere of entertainment was consistent with the pattern of geography and rural environment. Among the popular pastimes were the game of Qāp, egg, šeš-patčūl, Kūlī-bāzī, Bāndī Gerāče-bāzī, Pičāz, kaftār-bāzī, bear war, camel war, Felākān-bāzī, cup game, lick game and finger game (Pollak, 1361: 237). Due to their lack of complexity, availability, low cost, and no need for high technical skills, they could be played in any environment, especially in the village. Despite this, there were games such as chess, Ās-nās, backgammon, and Ganjafeh, which were famous as gambling or "win and lose" games. The wealthy and courtiers showed more interest in playing these games (Brogesh, 1368: 398). Because of religious issues, and the fact that learning and doing them required an intellectual talent, they were not very common among all classes of society. Therefore, in the Qajar period, a wide range of nobles started learning these games (Mustofi, 1360, 513/1). During the Qajar period, some books were written to introduce and teach these games, which became the basis for serious development in the education and development of all kinds of games, especially the art of chess in Iran. Many clerics, Qajar princes and writers of this period tried to share their views and experiences of chess in the form of Rasā'īl šaṭranjīya (chess treatises), and this led to the production of a large number of essays in this field.

2. Research methodology

This research following library methodology firstly recognized the existing documents, then prioritized the resources based on their significance and credibility. In the following, the information were assembled through flash cards and the contents were scientifically analyzed by the use of descriptive-analytic methodology.

3. Discussion

The content of treatises in the Qajar era can be divided into seven groups:

- 1) Sharia treatises on gambling: which emphasize the sanctity of all types of gambling games and have also devoted pages to the šarī'a and jurisprudential aspects of chess. In these treatises, the teaching of gambling and chess games has been avoided (Afzal al-Mulk, manuscript: 302-301).
- 2) Sharia treatises specific to chess: in which chess is dealt with in a specialized manner, and citing the Quran, hadiths, and the sayings of elders, they emphasize the condemnation and haram of chess and deny its teaching (Tabatabaei, manuscript: pages 5 -15).
- 3) Educational treatises on gambling: which refer to the types of gambling games and explain and teach chess as a subset of these games (Sharif, manuscript: pages 1-68).
- 4) Chess educational treatises: which are written under the different titles of "Chess Treatise", "Chess Name", "Chess Science", "Chess Game" and "šaṭranjīye" and try to introduce the way of playing, rules, and terms of chess (Sharif, manuscript: pages 1-2).
- 5) Mystical treatises of chess: these used the terms of the game of chess for mystical and literary interpretations and used chess themes in the form of poems, anecdotes, and allegories to show favor to their favorite characters (Heiran, manuscript: pages 22- 1).
- 6) Combined chess treatises: which are a collection of the above and in which the sharia of the game of chess is used to anecdotes, poetry, education, and transmission of personal experiences and memories (Sengari, manuscript: page 5-32; Semnani, manuscript: pages 2-51).
- 7) Exemplary treatises: Exemplary that is written with the titles of exhortation and advice and try to teach morals and religion to the public, and in the meantime, they also offer advice to avoid sin. One of the parts

English Extended Abstract

---

of these messages is the advice to refrain from playing gambling and chess games (Youssef Gada, manuscript: pages 85-83)

These treatises can be analyzed from different aspects. They have differences and similarities with each other. The most important difference in chess treatises is in jurisprudence. In Islam, there have been various debates over the halal or haram of chess all through history. Therefore, the authors of the chess treatises, in most cases, tried to answer the question of whether chess is haram or halal and expressed their reasons (Collection in Chess in Urdu, Manuscript: 237).

In the Qajar period, those treatises on chess written by religious students did not teach the rules of chess; they just wrote their treatises to prove that chess is forbidden. Based on the jurisprudential fatwas of Shia imams and even Sunni elders, these treatises try to confirm that playing chess in any situation is haram, even if financial issues are not involved (Prohibition of chess, manuscript: page 24-1; Treatise on Chess, manuscript: leaf 1-84). Regardless of the nature of chess, these treatises, mostly written in Arabic, try to prove that chess is gambling, so playing and even buying and selling of it is forbidden and haram. Then, teaching it is a great sin as well. Thus in their treatises, they do not talk about how to play chess and the movement of its pieces at all (Sharif, manuscript: page 1).

Another group of chess treatises, written by non-clerics such as writers, historians, and Qajar princes, were dissimilar from the previous one. In different chapters of these treatises, which were under the collection of educational chess, as well as religious and jurisprudential issues, there were debates over the name, benefits, education, and rules of chess. Most chess treatises, written for education, have also spar a part to the Shari'a issues of chess, in the introduction or the first chapters of the treatise. These works take a careful look at the legitimacy or illegitimacy of chess. Saying Hadiths from the infallible prophets, the treatises emphasize the prohibition of gambling and confirm the opinion of the traditionalists.

But the difference is that this group tries to keep chess out of the category of gambling games and introduce it as an intellectual game. A game that keeps the mind dynamic and active and is a good alternative to spending time on nonsense and futile tasks (Afzal al-Mulk, manuscript: 302). Additionally, referring to the verdict of the jurists, they tried to show that chess is a permissible game regardless of the issue of winning and losing. Even in some cases, by referring to Imam Shafi'i's fatwa and by emphasizing the names of scholars who have played chess throughout history, they tried to get a jurisprudential prescription for chess and formalize its teaching (Forsat Shirazi, manuscript, page 12-16; Science of Chess, manuscript, pages 21-23).

The authors of the chess educational treatises were completely aware of the religious sensitivity of society towards gambling and were not interested in being accused of irreligion. This caution is also reflected in the choice of the title of the essays, and the word gambling was not used in the title of the chess educational essays. There was an exception in this, and that was Muhammad Amin Qajar, who wrote a treatise entitled "Gambling" between 1293 and 1294 AH (Amin Qajar, manuscript: pages 18-74).

The doubt about the legitimacy or illegitimacy of chess caused people to play it without religious concerns. They considered it a permissible game (Sharden, 2012: 844/2; Polak, 2011: 236). A large range of people plays chess in public and private gatherings. However, according to jurisprudence, if chess was not a normal hobby and was played for money, it could still be considered forbidden. But this did not cause betting in chess games to be completely abandoned, and chess was constantly played among the rich and courtiers over heavy expenses, properties, farms, ornaments, and valuables (□Ain al-Saltaneh, 799/1 and 567).

4. Result

Chess is one of the oldest mental games that has been directly related to human emotional intelligence. This game originated in Iran and India and was an aristocratic game. In the history of Iran, the game of chess has been related to art, literature, mysticism, religion, and politics and its complexity increased over time, and in this path of development, its rules have been changed.

During the Qajar period, chess went beyond an aristocratic game and became popular among the general public. Exploratory of the jurisprudential and technical aspects of this game was noticed by different groups of people and essays were written to reject, approve and teach it, which were called "chess treatises". These writings can be divided into Shariah treatises on gambling, Shariah treatises specific to chess, educational

English Extended Abstract

---

treatises on gambling, educational treatises on chess, mystical treatises on chess, combined treatises on chess, and instructive treatises. But, this division is completely subjective in some cases, cause it is not possible to categorize all of them; sometimes, there are essays whose authors deal with various topics of chess, including religious and historical roots, education, questions, etc.

The treatises that deal with the Shariah issues of gambling and chess are mainly written by clerics and religious people. The authors of these works, referring to the hadiths and the works of the previous jurists, considered the game of chess to be revelry, so either they completely denied it, or tried to forbid it by presenting various proofs. In these treatises, any kind of chess teaching was avoided and those who turned to this game were criticized. In fact, most of the chess treatises of the Qajar period were involved in the debates of the jurisprudence of this game, and just there were a few treatises that did not discuss these issues in their introduction. In order to legitimize their works, die-hard fans of chess have tried to challenge the discourse of chess being haram at the beginning of their books by citing reasons and fatwas from some historical religious figures and removing it from the category of haram games.

Treatises written with the aim of teaching and promoting chess increased significantly during the Qajar period. The reason for this, in addition to the expansion of various educational texts in this era, was the widespread use of this game in international meetings, which made the way for the authors of such works in Iran easier. In some of these educational treatises, the author enters the main discussion after a short introduction, which usually includes the religious topics of chess and the historical roots of the development of chess. In this part, the author introduces the game pieces, how to play, rules, and common terms in chess. Some of these texts are short and some are long. Also, some of these treatises have pictures to better educate the reader, and others are written in the form of questions and answers to challenge the reader.

جایگاه شطرنج در دوره قاجار با تاکید بر رسائل شطرنجیه

مهدی وزینی افضل^۱، مهدی دهقانی^۲

^۱ استادیار گروه تاریخ، دانشگاه جیرفت، (نویسنده مسئول). رایانامه: Drmahdivazin@gmail.com

^۲ استادیار گروه تاریخ، دانشگاه جیرفت. رایانامه: mehdi.dh82@yahoo.com

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>در دوره قاجار، نوشتجات مختلفی درباره شطرنج توسط افرادی از طبقات مختلف جامعه اعم از روحانیون، شاهزادگان و روشنفکران با اهداف مذهبی، آموزشی و سیاسی تالیف شدند که به «رسائل شطرنجیه» معروف گشتند. هدف از این پژوهش که با تاکید بر نسخه‌های خطی و منابع تاریخی تدوین شده است، پاسخ به این پرسش است که شطرنج چه جایگاهی در فرهنگ عمومی مردم دوره قاجار داشت؟ رسائل شطرنجیه با چه اهدافی تدوین شدند؟ و چه تفاوت‌هایی میان آنها وجود دارد؟ یافته‌های تحقیق نشان می‌دهند که در دوره قاجار، فرهنگ بازی شطرنج در میان طبقه حاکمه و سپس عموم مردم رواج پیدا کرد. گستردگی این بازی، منجر به اظهار نظر افراد مختلف در حیطه‌های گوناگون نسبت به این بازی شد و رساله‌های کوتاه و بلندی در رد، آموزش و مقبولیت شطرنج تالیف شدند. این آثار در محتوا، شکل و هدف با یکدیگر تفاوت‌هایی دارند که نشان از تشدد آراء و عقاید نسبت به شطرنج در جامعه ایران دوران قاجار دارد. ریشه دیدگاه‌های مختلف در مورد شطرنج، به مباحث فقهی، تاریخی، فرهنگی و سیاسی باز می‌گردد که در این مقاله به آنها پرداخته شده است.</p>	<p>نوع مقاله: <i>مقاله پژوهشی</i></p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۷/۱۲</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰/۱۱/۲۵</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۲۲</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۶/۲۵</p> <p>کلیدواژه‌ها:</p> <p>شطرنج، قاجار، رسائل شطرنجیه، شریعت.</p>

استاد: وزینی افضل، مهدی؛ دهقانی، مهدی (۱۴۰۱). **جایگاه شطرنج در دوره قاجار با تاکید بر رسائل شطرنجیه**. ۴ (۱)، ۱۸۴-۱۶۳.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان. © نویسندگان.

DOI: <http://doi.org/10.22103/JIC.2022.19845.1108>

۱. مقدمه

۱-۱- بیان مسئله

در دوره قاجار، به دلیل بحران‌های مختلف سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ایران، شارحان اندیشه و متفکران، رسائل بسیاری در نقد اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران تالیف کردند که در آنها ضرورت تغییر، اصلاحات و پیشرفت خاطر نشان می‌شدند. به مرور تعداد این رسائل افزایش یافت و دامنه آن به مباحث اجتماعی و مدنی نیز کشیده است. ماهیت رسائل اجتماعی، صرفاً نقد طبقات مختلف جامعه و ایجاد انگیزه برای پویایی اقتصادی و سیاسی بیشتر نبود، بلکه آموزش این طبقات در عرصه‌های مختلف از اهداف اصلی تالیف چنین آثارى بود. آموزش تکنیک‌های نظامی، دستورالعمل‌های پخت غذا، خطاطی، آموزش موسیقی و روش‌های فلاحت تنها دسته‌ای از این رسائل بودند که تالیف و به عموم عرضه شدند.

در این میان، رسائلی نیز به منظور معرفی و آموزش بازی‌های تفریحی تدوین شدند که زمینه ساز تحولی جدی در آموزش و توسعه انواع بازی به خصوص هنر شطرنج در ایران گردید. تنی چند از روحانیون، شاهزادگان قاجاری و نویسندگان این دوره سعی کردند دیدگاه‌ها و تجربیات خود از شطرنج را در قالب رسائل شطرنجیه، به اشتراک بگذارند و این امر منجر به تولید تعداد زیادی رسائل شطرنج گردید. محتوای این رسائل به هفت گروه قابل تفکیک هستند:

۱) رسائل شرعی قمار: که بر حرمت انواع بازی قمار تاکید دارند و صفحاتی را نیز به مقوله شرعی و فقهی شطرنج پرداخته‌اند. در این رسائل، از آموزش و تعلیم انواع بازی قمار و شطرنج اجتناب شده است (افضل الملک، نسخه خطی: ۳۰۲-۳۰۱).

۲) رسائل شرعی مختص شطرنج: که در آنها به صورت تخصصی به شطرنج پرداخته شده است و با استناد به قرآن، احادیث و سخن بزرگان بر مذمت و حرام بودن شطرنج تاکید دارند و آموزش آن را نفی می‌کنند (طباطبایی، نسخه خطی: برگ ۵-۱۵).

۳) رسائل آموزشی قمار: که به انواع بازی‌های قمار اشاره دارند و شطرنج را در زیر مجموعه این بازی‌ها توضیح می‌دهند و به تعلیم آن می‌پردازند (شریف، نسخه خطی: برگ ۶۸-۱).

۴) رسائل آموزشی شطرنج: که تحت عناوین مختلف «رساله شطرنج»، «شطرنج نامه»، «علم شطرنج»، «بازی شطرنج» و «شطرنجیه» تالیف شده‌اند و سعی در شناساندن نحوه بازی، مقررات و اصطلاحات شطرنج دارند (اعتضادالسلطنه، نسخه خطی: برگ ۲-۱).

۵) رسائل عرفانی شطرنج: که از اصطلاحات بازی شطرنج برای تفاسیر عرفانی و ادبیاتی استفاده کرده و برای اظهار فضل نسبت به شخصیت‌های مورد علاقه خود، از مضامین شطرنج در قالب شعر، حکایت و تمثیل بهره برده‌اند (حیران، نسخه خطی: برگ ۲۲-۱).

۶) رسائل ترکیبی شطرنج: که مجموعه‌ای از موارد بالا هستند و در آنها از شرعیات بازی شطرنج تا حکایت، شعر، آموزش، انتقال تجربیات و خاطرات شخصی استفاده شده است (سنجری، نسخه خطی: برگ ۳۲-۵؛ سمنانی، نسخه خطی: برگ ۵۱-۲).

۷) رسائل عبرتی: رسائلی که با عناوین عبرت و نصیحت تالیف شده‌اند و سعی در آموزش اخلاقیات و مذهبیات به عموم را دارند و در این بین برای پرهیز از گناه، نصیحتی نیز مطرح می‌کنند. یکی از بخش‌های این رسائل، نصیحت به خودداری از انجام بازی‌های قمار و شطرنج است (یوسف گدا، نسخه خطی: برگ ۸۵-۸۳).

این رسائل از جنبه‌های مختلف قابل تحلیل و بررسی هستند و تفاوت و شباهت‌هایی با هم دارند که در ادامه با تحلیل آنها، به زوایای فقهی، فنی و اجتماعی بازی شطرنج در دوره قاجار پرداخته خواهد شد.

۲-۱- پیشینه پژوهش

پژوهش‌های مختلفی درباره بازی شطرنج، ریشه تاریخی و اصطلاحات آن انجام شده است. مصطفی ذاکری در مقاله «**ریشه‌شناسی اصطلاحات شطرنج**» و مجید یکتایی در مقاله «**پیشینه تاریخی شطرنج**»، به این بازی در دوران باستان پرداخته و روند تاریخی آن را تحلیل کرده‌اند. مولفان دیگری نظیر پرویز اذکایی در مقاله «**گزارشی درباره شطرنج**» و احمد گلی در مقاله «**تاملی بر دقایق بازی شطرنج در شعر شاعران برجسته سبک آذربایجانی و عراقی**»، به تطور شطرنج در دوران اسلامی و آمیخته شدن این هنر با هنر اسلامی به بحث نشستند و از شطرنج در شعر شاعران ایران اسلامی گزارش‌های مختلفی ارائه داده‌اند. اما تمام این مقالات و منابع مشابه، شطرنج را تا دوران میانه اسلامی دنبال کرده و درباره این هنر در دوره قاجار سکوت کرده‌اند.

این مقاله از اولین آثاری است که به بازی شطرنج در دوره قاجار پرداخته است. رسائل مختلفی از آداب فراگیری و فقهی شطرنج در ایران تالیف شده است که مبنای این تحقیق قرار گرفت. مهمترین آنها رساله «**شطرنجیه**» اثر فرصت شیرازی، رساله «**حرمه الشطرنج**» از هدایت الله سپهر، «**قمارنامه**» تالیف محمد امین قاجار و رساله «**السحر و النیرنج فی النرد و الشطرنج**» اثر ادیب الممالک فراهانی است. حدود ۲۵ نسخه خطی در باب شطرنج از دوره قاجار شناسایی و مورد بازخوانی قرار گرفت که منابع اصلی این مقاله را تشکیل می‌دهند. برای تکمیل و غنای بحث مقاله حاضر، از سفرنامه‌ها و خاطرات نویسندگان دوره قاجار استفاده شد.

۳-۱- ضرورت و اهمیت تحقیق

حفاظت از میراث فرهنگی مردم ایران، یکی از اصلی‌ترین وظایف پژوهشگران حوزه تاریخ می‌باشد. هنر شطرنج که در ایران به تعالی رسید و در طول تاریخ قهرمانان زیادی را به عرصه‌های جهانی معرفی کرد، یکی از این میراث است. وجود تعداد زیادی نسخ خطی مربوط به شطرنج در منابع آرشیوی ایران و جهان و عدم پرداخت به آنها، موجب تضعیف تاریخ این هنر، در ایران شده است. به طوری که در عرصه بین‌المللی، اصطلاحات اصیل ایرانی جای خود را به اصطلاحات لاتین داده است و ریشه تاریخی جهانی شطرنج در ایران به بوته فراموشی سپرده شده است. در این مقاله ضمن بررسی سیر تطور شطرنج در ایران، سعی شده است رسائل مهم شطرنج دوره قاجار معرفی و در بوته نقد و بررسی قرار گیرد و ارزش‌های گذشته جامعه ایرانی در حوزه شطرنج، بازگو شود.

۴-۱- روش تحقیق

در این پژوهش از روش کتابخانه‌ای و تحلیلی — توصیفی استفاده شده است و تاکید بر روی منابع دست اول و نسخ خطی می‌باشد.

۲- ورود شطرنج به ایران و تطور آن در دوران اسلامی

در مورد مبدأ، خاستگاه و مخترع بازی شطرنج میان روایات تاریخی به جا مانده از زبان‌های مختلف، تفاوت وجود دارد. اکثر منابع، حتی منابع پهلوی آن را یک بازی هندی می‌دانند که توسط ایرانیان به کمال رسید. از میان منابع ایرانی، چهار متن به جای مانده از زبان پهلوی «**خسرو و ریدگ**»، «**کارنامه اردشیر بابکان**»، «**اندرز اوشنر دانا**» و «**گزارش ماتیکان**»

شترنگ^۱» به شطرنج اشاره دارند. سه منبع نخست بسیار کوتاه و در چند کلمه اشاراتی به شطرنج دارند. اما گزارش ماتیکان شترنگ، مفصلتر به ریشه تاریخی این بازی می‌پردازد. در این گزارش، به ارسال بازی شطرنج از شاه هند «دیو سرم» به دربار خسرو انوشیروان پرداخته شده است (اذکایی، ۱۳۸۴: ۱۵)^۲. این رویداد به همراه افسانه‌هایی که بعدها بر گرد آن شکل گرفت، شاکله اصلی داستان پیدایش بازی شطرنج را روایت می‌کند و نویسندگان بعد از اسلام نظیر مسعودی، جاحظ، فردوسی و دیگران، این گزارش را مبنای تاریخ شطرنج قرار داده اند (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۷، ۳۵۸؛ راوندی، ۱۳۶۴: ۴۰۷). اما پژوهشگرانی نیز با تحلیل داده‌های تاریخی، معتقدند شطرنج دهه‌ها قبل از دوره ساسانیان، در ایران وجود داشته و ریشه کاملاً ایرانی دارد و از ایران به هند راه یافته است. این پژوهشگران به وجود اصطلاحات فارسی اصیل در شطرنج و همچنین گزارشی در کارنامه اردشیر بابکان استناد می‌کنند که در آن اردشیر از صلابتش در بازی چوگان و شطرنج در حضور اردوان پنجم آخرین پادشاه اشکانیان پرده بر می‌دارد (یکتایی، ۱۳۴۹: ۱۱۴). جدا از بحث جغرافیای شکل‌گیری بازی شطرنج، اکثر منابع بر تقویت و توسعه این بازی در ایران اتفاق نظر دارند. شطرنج در دوره ساسانیان به کمال رسید و به عنوان یک بازی اشرافی مورد قبول طبقه حاکم قرار گرفت.

شطرنج از طریق ایران به ممالک اعراب، روسیه و اروپا راه یافت و با تغییراتی در این سرزمین‌ها بومی سازی شد و مورد استفاده قرار گرفت. منابع اسلامی و اروپایی گسترش این بازی را در قلمروهای دیگر از طریق انتقال آن از طریق جاده ابریشم، جنگ‌های صلیبی، وایکینگ‌ها و حمله اعراب به اندلس ذکر می‌کنند (Remus, 2003: 47). بعد از اسلام، شطرنج با آمیزش و تلفیق با فرهنگ عربی، دچار تغییراتی در اجزا، شکل، اصطلاحات و قواعد شد و در میان طبقه حاکمه اموی و عباسی طرفدار پیدا کرد. با افزایش قدرت معتزله، حکمای این اندیشه، که بر خرد و عقل‌گرایی تاکید داشتند، شطرنج را نماد قدرت، اختیار انسان و توان شخصی او برای تعقل قلمداد کردند و این بازی به عنوان الگوی تفکر و اندیشه، مورد پذیرش عمومی طرفداران این اندیشه قرار گرفت (قزوینی، ۱۳۷۱: ۱۸۳). در مقابل اشاعره که بر جبریت و شانس تاکید داشتند، بازی نرد را الگوی گفتمان خود قرار دادند (مسعودی، ۱۳۵۶: ج ۲، ۷۴-۷۳) و بر رد بازی شطرنج کوشیدند. بنابراین میان فقه‌های اسلامی، بحث فقهی شطرنج و بازی‌های دیگر بالا گرفت.

گسترش علوم مختلف از جمله هندسه و ریاضی در عصر طلایی فرهنگ اسلامی یعنی قرن چهارم هجری، تاثیر مستقیمی در ترفندهای بازی شطرنج گذاشت. این امر منجر به تولید رسائل شطرنجیه شد که در آن سعی در آموزش این بازی و تلفیق آن با مسائل فقهی و ریاضی شد. بنابراین تعداد زیادی رساله شطرنج تولید شد^۳ که ساختار آنها تا دوره صفوی، به روش سنت نگارانه خود باقی ماند. مشخصه این رسائل ترکیب عرفان، دین، شعر، حکایت و امثال با آموزش شطرنج بود. مولفین این نوشتجات، از روش‌های مرسوم تعلیم همچون مناظره استفاده می‌کردند که شیوه‌ای رایج در آموزش و دیکته استدلال‌های عقلی مولفین بود. نمونه موفق این روش، کتاب «مناظره شطرنج و نرد» حسام الدین خوارزمی است که در قرن هفتم یا هشتم هجری تالیف شد و در آن نویسنده تلاش کرد با شوخی و طنز، نحوه بازی نرد و شطرنج را آموزش دهد و ارزش‌های مهره‌ها را در قالب حماسه بیان کند (خوارزمی، نسخه خطی: برگ ۱۳-۱).^۴

۱. به رساله «شترنگ و نهادن وینردشیر» نیز معروف است. برای بررسی متن این رساله ۸۲۰ واژه ای و تحلیل آن بپردازید به: (میرزایی، ۱۳۹۶: ۳۱-۱۲).

۲. این داستان، گفتمان قالب اکثر رسائل شطرنج دوره قاجار است و نویسندگان قاجاری به استناد به این داستان، ریشه شطرنج را هندی و از دوره ساسانیان دانسته‌اند.

۳. برای دیدن لیست این رسائل بنگرید به: (اذکایی، ۱۳۸۴: ۴۲-۳۷).

ادبا از شطرنج و مهره‌های آن به مثابه بن مایه زینت کلام خود و خلق صناعات و آرایه‌های ادبی استفاده کردند.^۱ عرفا نیز از صفحه شطرنج به عنوان الگوی کائنات و از مهره‌های شطرنج در مقام معبود و عابد بهره جستند (مولوی، ۱۳۸۷: ۲۰۱). این گروه شطرنج را به چشم لهو و لعب نمی‌نگریستند بلکه سمبل و رمزی برای اندیشه‌های بلند عرفانی و اخلاقی خود قلمداد می‌کردند. حرکت پیاده به سمت خانه هفتم با هدف سی مرغ مقایسه شد (عطار، ۱۳۷۱: ۱۷۹)، رها کردن مهره ای بی‌ارزش برای تقویت شاه، به رهایی از روزمرگی دنیا تشبیه شد (واصفی، ۱۳۸۲: ۱/ ۱۲۰-۱۱۹) و پیادگان زندان‌هایی به تصویر کشیده شدند که جایی برای کبر و لجاج در برابر شاه یا معبود نداشتند و مشیت الهی را به جان می‌خریدند (حافظ، ۱۳۸۵: ۹۷۰).

در دوره صفوی، رسائل شطرنجیه دچار تغییرات جدی شد؛ زیرا شطرنج دیگر صرفاً در میان طبقات حاکمه بازی نمی‌شد بلکه عموم مردم در قهوه‌خانه‌ها به گستردگی به بازی آن مشغول بودند (شاردن، ۱۳۷۲: ۲/ ۸۴۴؛ اولتاریوس، ۱۳۶۳: ۲۴۱). بنابراین نیاز به آموزش نگاری، ردیه نویسی یا فقه نگاری بازی شطرنج، مورد توجه اندیشمندان عرصه‌های مختلف علوم قرار گرفت. رسائل تولیدی به طور آشکار تفاوت‌های عمده با رسائل گذشته داشتند. فصول بندی این رسائل با تکیه بر الهامات دینی، مقدمه آن با ارجاع به منابع گذشتگان و متن آنها با توجه به الگوی بازی رایج دوره صفوی تدوین شدند (هروی: نسخه خطی: برگ ۱۳-۲۱؛ مجنون مشهدی، نسخه خطی: برگ ۱۵-۱).

۳- رواج بازی شطرنج میان طبقه حاکمه قاجار

تعدد و تنوع سفرنامه‌ها، خاطرات و زندگی‌نامه‌هایی که از دوره قاجار به جا مانده است، اطلاعات ارزشمندی از لایه‌های مختلف اجتماعی مردم ایران و سبک زندگی آنها ارائه می‌دهند. یکی از این مباحث، پرداختن به تفریحات و بازی‌ها در زندگی یکنواخت و کم هیجان دوران قاجار است.

بازی‌های دوره قاجار تنوع خاص خود را داشتند که برای محیط‌های مختلف طراحی و اجرا می‌شدند. از آنجایی که اکثریت جامعه ایران در این دوره را روستائینان تشکیل می‌دادند، فضای سرگرمی‌ها با الگوی جغرافیا و محیط روستایی همخوانی داشت. قاپ بازی^۲، تخم مرغ بازی، شش پچول، بازی کولی، بازی باندی قراچه، پیچاز، کفربازی، جنگ خرس، جنگ شتر، فلاخن بازی، فنجان بازی، لیس بازی و انگشت بازی (پولاک، ۱۳۶۱: ۲۳۷) از جمله سرگرمی‌های پرتعدادی بود که به علت عدم پیچیدگی، در دسترس بودن، هزینه ارزان و عدم نیاز به مهارت فنی بالا، در هر محیطی بالاخص روستا قابل انجام بود. در این بین، بازی‌هایی مانند شطرنج، آس ناس، تخته نرد و گنجفه وجود داشت که به بازی‌های قمار یا بازی‌های «برد و باختی» شهره بودند و ثروتمندان و درباریان به بازی با آن علاقه بیشتری نشان می‌دادند (بروگش، ۱۳۶۸: ۳۹۸) زیرا به خاطر مسائل شرعی عمومیت فراوانی در میان همه طبقات نداشت و فراگیری و انجام آن مستلزم بستری فکری بود.

بنابراین در دوره قاجار، طیف گسترده‌ای از اشراف به فراگیری این بازی‌ها روی آوردند (مستوفی، ۱۳۶۰، ۱/ ۵۱۳)؛ در این میان بازی شطرنج دارای ارزش فراوانی بود زیرا این سرگرمی به عنوان یکی از مظاهر فرهنگی و با قدمت تاریخی، مورد پذیرش اکثریت جامعه ایران بود و در بسیاری از جهات، بازتاب دهنده مهارت، هوش، فضایل و فرهنگ بازیگر محسوب می‌شد و موفقیت در آن فخر نمادین به دنبال داشت. پیروزی در این بازی، جایگاه برنده را تعالی می‌بخشید و ارزش اجتماعی در پی داشت. بنابراین افراد زیادی در بین صاحب منصبان قاجاری بودند که تعصب زیادی بر روی شطرنج داشتند و برد و باخت برای آنان بسیار حائز اهمیت بود. ظل السلطان یکی از این افراد بود که در شطرنج مدعی بود که باخت در قامت او

^۱ برای بررسی استفاده از بازی شطرنج در مضمون آفرینی شاعران قرون میانه ایران بنگرید به: (گلی و رضانی، ۱۳۹۳: ۱۷۸-۱۵۷).

^۲ بازی با استخوان ران گوسفند.

نیست و به قول دکتر فووریه، به گونه ای بر روی شطرنج تمرکز می‌کرد که گویا در حال حل یکی از معضلات کشور است (فووریه، ۱۳۶۶: ۱۲۱). به تدریج افرادی قابلیت خود را بیش از دیگران در این بازی بروز دادند و به استاد شطرنج ملقب شدند و نامشان در بین دیگر اشراف، مطرح گردید. امیرنظام گروسی^۱، رحیم‌الدین میرزا شاهزاده^۲، امین خلوت، مهدیقلی خان مجدالدوله، معتمدالدوله سوم و عزیزخان افغان^۳ تنها تعدادی از درباریان بودند که منابع مختلف قاجاری به تحسین آنها در بازی شطرنج پرداخته‌اند (عین‌السلطنه، ۱۳۷۷: ۱ / ۴۲۹؛ خانشقاقی، ۱۳۵۳: ۲۶۳).

اهمیت شطرنج در میان طبقه حاکمه قاجار، برتری جویی شخصی و منزلت به همراه داشت و عدم آگاهی از آن و شکست از رقبای، به شخصیت اجتماعی و روحیه آنها آسیب می‌زد زیرا به بدهوشی و بی‌استعدادی متهم می‌شدند. بنابراین حتی درباریانی که اطلاع چندانی از بازی شطرنج نداشتند و مهارت آموزشی آنها ضعیف بود، تلاش می‌کردند این بازی را فرا بگیرند. مظفرالدین‌شاه با کهنوت سن تلاش‌های ناموفقی را جهت یادگیری شطرنج انجام داد (هدایت، ۱۳۸۵: ۸۷) و در موردی محمدعلی میرزای ولیعهد که در بحبوه غائله شیخ عبیدالله کرد برای مأخذ به تهران فراخوانده شده بود، سیاست را رها کرده و به شدت به دنبال یادگیری بازی شطرنج بود (هدایت، ۱۳۸۵: ۸۷).

در بحبوحه‌های سیاسی و اجتماعی اواخر دوره قاجار، شخصیت‌های سیاسی، بیشتر به بازی شطرنج روی آوردند. یکی از افرادی که منابع قاجاری و حتی خارجی به ولع و ضعف او در شطرنج اشاره دارند، میرزا علی اصغرخان امین‌السلطان است. اشتیاق و اعتیاد او به بازی‌هایی نظیر شطرنج و بلیارد زبازد بود (عین‌السلطنه، ۱۳۷۸: ۱ / ۸۲۴؛ ظهیرالدوله، ۱۳۵۱: ۱۲۰). هدایت در خاطراتش از مشغله کاری زیاد و عدم تمرکز صدراعظم در طول بازی شطرنج گزارش می‌دهد (هدایت، ۱۳۸۵: ۱۱۳). امین‌السلطان به قدری در انجام بازی شطرنج و بلیارد افراط می‌کرد که حتی برای دوستان نزدیک او نیز تعجب آور بود. نظام‌السلطنه در سفر پشتکوه در سال ۱۳۰۶هـ.ق، از بازی اتابک و عمله‌اش از صبح تا ساعت ۳ بامداد متحیر است و می‌نویسد: «از صبح تا سه بعد از شب، خودش و عمله‌اش مشغول قمار نرد، شطرنج، آس، طرم بودند و سه چهار ساعت متصل بلیارد بازی می‌کرد» (مافی، ۱۳۶۲: ۱ / ۲۹۱ و ۲۰۲). این علاقه افراطی امین‌السلطان برای بازی شطرنج، در اسناد سیاستمداران خارجی حاضر در ایران نیز بازتاب داشت. هاردینگ سفیر انگلستان در تهران، به صورت هفتگی از صدراعظم ایران برای شرکت در مهمانی دعوت می‌کرد و در این مهمانی‌ها، اتابک مدام حریف طلبی می‌کرد و با اعضای سفارت خانه انگلستان به شطرنج می‌نشست. اعضای سفارت برای راضی نگه داشتن اتابک و برای اینکه او با ناراحتی سفارت را ترک نکند و به روابط سیاسی ایران و انگلستان آسیبی وارد نشود، عامدانه بازی را واگذار می‌کردند (هاردینگ، ۱۳۷۰: ۷۱).

در عرصه بین‌المللی، درباریان قاجاری سعی داشتند مهارت خود را در شطرنج به رخ غربی‌ها بکشند. عدم توسعه در ایران، در بین روشنفکران حالت سرخوردگی نسبت به غربی‌ها ایجاد کرده بود و آنها سعی می‌کردند با ارائه داشته‌های فرهنگی خود، این نقصان را در نگاه اروپاییان، بپوشانند. فخر به گذشته تاریخی ایران و عناصر مربوط به آن نظیر بازی شطرنج با ریشه‌ای ایرانی که حال در اروپا طرفداران زیادی پیدا کرده بود، یکی از این مفاخر محسوب می‌شد و ایرانیان خود را میراث‌دار و پیشرو این بازی کهن شرقی می‌دانستند. بنابراین صاحب منصبان قاجاری از هر فرصتی برای ارائه هنر، تیزهوشی و قدرت خود در بازی شطرنج نهایت استفاده را می‌بردند. در سفرهای ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه به اروپا، در

۱. امیرنظام گروسی که سالها سفیر ایران در فرانسه بود، هر هفته دو شب مهمان خصوصی ناپلئون سوم و خانواده اش بود و با آنها شطرنج بازی می‌کرد. او در شطرنج مهارت خاصی داشت و حتی می‌توانست سوالات شطرنجی ماهنامه ایلوسترسیون را با خونسردی و ذکاوت پاسخ دهد (معیر الممالک، ۱۳۹۰: ۲۵ و ۲۱).

۲. در مورد شیوه بازی و مهارت رحیم‌الدین میرزا شاهزاده در شطرنج رجوع کنید به: (تاج‌المدایح، نسخه خطی: برگ ۹۷-۹۰).

۳. در مورد مهارت عزیزخان افغان در بازی شطرنج رجوع کنید به: (معیر الممالک، ۱۳۶۲: ۳۵).

کنار لوازم مختلف سفر، همیشه شطرنجی زیبا و فاخری وجود داشت (ساکما، شناسه ۲۹۵/۷۳۲۹، برگ ۲۳-۲۰؛ ساکما، شناسه ۲۹۵/۷۲۰۷، برگ ۱۹۸) و در اروپا بارها شخص شاه و درباریان، از رجال بانفوذ اروپا، حریف طلبی کردند. ناصرالدین‌شاه در یکی از این سفرها، با همسر لرد سالیسبوری وزیر امورخاچه بریتانیا بازی کرد و او را شکست داد^۱ (محمود، ۱۳۷۸: ۴/۱۵۵۵) و مهدی‌قلی‌خان مجدالدوله که در شطرنج چیره دست درباریان بود، توانست سالیسبوری را مات کند (معیرالممالک، ۱۳۹۰: ۹۰).

تصویر شماره ۱: بازی شطرنج میان مهدی قلی‌خان مجدالملک (سمت راست) و اکبر خان نایب ناظر (سیف السلطان) در سال ۱۳۱۰هـ.ق (منبع: ساکما، شماره سند ۳۱۳۶)

۴- مسئله فقهی شطرنج در رسائل شطرنجیه

به طور کلی در اسلام بازی‌های برد و باختی یا همان قمار و بازی با آلات قمار^۲ حرام است. اما تعریف متفاوت فقها از قمار و تغییر ماهیت عرفی آن، موجب ایجاد سه نگاه کلی نسبت به قمار در میان اندیشمندان دینی شده است:

الف) بازی با آلات قمار با شرطبندی (حرام است).

ب) بازی با غیر آلات قمار با شرطبندی (حرام است).

ج) بازی با آلات قمار بدون شرطبندی (اختلاف وجود دارد).

معمولاً شطرنج جزء دسته سوم طبقه بندی می‌شود و حکم در مورد آن نیز متفاوت است. بعضی از فقها شطرنج را از وسایل ویژه قمار به شمار می‌آورند و بعضی آن را از آلات قمار مستثنی می‌کنند. همچنین بعضی نیت در بازی شطرنج را معیار صدور فتوا قرار می‌دهند و بعضی نیز حکم به تغییر ماهیت عرفی شطرنج داده‌اند و آن را جزء بازی‌های فکری دانسته‌اند. اما این فقها در یک امر متفق القول هستند و آن اینکه اگر در بازی شطرنج، شرطبندی در میان باشد و پول در آن جابه جا شود، قطعاً حرام است (دالمانی، ۱۳۹۳: ۲۰۲). بنابراین مباحث فقهی شطرنج از همان آغاز اسلام میان فقها مطرح شد و یادداشت‌های مختلفی، از اندیشمندان دینی در رد و حرام بودن شطرنج به وجود آمد. این نوشته‌ها با نگاهی منتقدانه به بازی شطرنج پرداخته‌اند و آن را جزء بازی‌های لهو و لعب تقسیم بندی کرده‌اند که گناه آنها به مانند گناه عدم

^۱ ناصرالدین شاه شخصا به شطرنج علاقه خاصی داشت و گاه با درباریان به شطرنج می‌نشست (اعتمادالسلطنه، ۱۳۴۵: ۱۰۲۷ و ۵۵۹).

^۲ مراد از آلات قمار، ابزاری است که با آن نوعاً قمار بازی می‌کنند.

پرداخت زکات و خمس است. برخی نویسندگان مذهبی متذکر می‌شوند شطرنج باعث زوال عقل می‌شود و برخلاف اخلاقیات است و توصیه می‌کنند به جای شطرنج، به بازی‌هایی نظیر سوارکاری، روی آورده شود (طباطبایی، نسخه خطی: برگ ۳۶-۱۱). نفی شطرنج مختص فقهای اسلامی نیست بلکه در اروپا نیز، کلیسا در مقابل بازی شطرنج قواعد و مقررات مذهبی خاص خود را داشت و در بیشتر موارد آن را نفی می‌کرد. (Vetter, 1892, 11)

این تفاوت فقهی، در رسائل شطرنجیه دوره قاجار کاملاً مشهود است. مولفین این رسائل، در بیشتر موارد، مباحث فقهی حرام یا حلال بودن شطرنج را طرح کرده و درصدد پاسخگویی به شبهات آن برآمده و دلایل خود را بیان داشته‌اند (منظومه در شطرنج به اردو، نسخه خطی: ۲۳۷).

در دوره قاجار، آن دسته از رسائل شطرنجیه که توسط طلاب دینی یا مذهب‌یون نوشته شده است، به آموزش و قواعد شطرنج نمی‌پردازند و رساله خود را صرفاً برای اثبات فعل حرام بودن شطرنج تالیف کرده‌اند. این رسائل با ارجاع به فتاوی فقهی امامان شیعه و حتی بزرگان اهل تسنن، سعی در اثبات حرام بودن بازی شطرنج در هر شرایطی دارند حتی اگر مسائل مالی مطرح نباشد (حرمت شطرنج، نسخه خطی: برگ ۲۴-۱؛ رساله شطرنج، نسخه خطی: برگ ۸۴-۱). این رسائل که اکثراً به زبان عربی تالیف شده‌اند، بدون توجه به ماهیت عرفی شطرنج، سعی در اثبات قمار بودن شطرنج دارند و هر گونه بازی و حتی خرید و فروش آن را نهی و حرام می‌دانند. بنابراین آموزش آن را گناه کبیره قلمداد می‌کنند و در رسائل خود به هیچ وجه صحبتی از نحوه بازی شطرنج و مهره‌های آن نمی‌آورند (شریف، نسخه خطی: برگ ۱).

دسته‌ای دیگر از رسائل شطرنج که معمولاً توسط غیر روحانیون یعنی ادبا، مورخان و شاهزادگان قاجاری تالیف شده‌اند، مسیری متفاوت طی می‌کنند. این رسائل که زیر مجموعه رسائل آموزشی شطرنج قابل تقسیم بندی هستند، در فصول مختلف رساله، علاوه بر مسائل شرعی و فقهی، به وجه تسمیه، فواید، آموزش و قوانین شطرنج می‌پردازند. اکثر رسائل شطرنجیه که با هدف آموزش و تعلیم تالیف شده‌اند، بخشی را به عنوان مسائل شرعی شطرنج در نظر گرفته‌اند که در مقدمه یا فصول اولیه رساله قرار گرفته است. این آثار، نگاهی محتاطانه به مشروع یا غیرمشروع بودن شطرنج دارند و با ذکر احادیثی از پیامبران معصوم، بر حرام بودن هر گونه قمار تاکید دارند و نظر سنت‌گرایان را تایید می‌کنند.

اما تفاوت در این است که این دسته، سعی می‌کنند شطرنج را از دسته بازی‌های قمار خارج نگاه دارند و آن را یک بازی فکری معرفی کنند. بازی‌ای که ذهن را پویا و فعال نگه می‌دارد و جایگزین خوبی به جای گذراندن وقت بر لهویات و کارهای بی‌ثمر است (افضل الملک، نسخه خطی: ۳۰۲). آنها در ادامه با استناد به حکم فقها، سعی دارند شطرنج را در صورتی که مسئله برد و باخت در میان نباشد، مجاز بدانند. حتی در مواردی با استناد به فتاوی امام شافعی^۱ از بزرگان اهل سنت و با تاکید بر اسامی علما و بزرگانی که در طول تاریخ شطرنج بازی کرده‌اند، سعی دارند تجویز فقهی برای شطرنج بگیرند و آموزش آن را رسمیت ببخشند (فرصت شیرازی، نسخه خطی، برگ ۱۶-۱۲؛ علم شطرنج، نسخه خطی، برگ ۲۳-۲۱).

نویسندگان رسائل آموزشی شطرنج، بر حساسیت مذهبی جامعه نسبت به قمار کاملاً آگاه بودند و علاقه‌ای نداشتند به بی‌دینی متهم شوند. این احتیاط در انتخاب عنوان رسائل نیز بازتاب دارد و واژه قمار در عنوان رسائل آموزشی شطرنج به کار نمی‌رود. در این بین یک استثناء وجود دارد و آن هم محمد امین قاجار است که رساله‌ای تحت عنوان «قمارنامه» در میان سال‌های ۱۲۹۳ و ۱۲۹۴ ه.ق تالیف کرد^۲ که در آن به بازی‌های شطرنج، تاس، نرد، آسناس، پیچاز، مُغل تپان، قاب و دوز پرداخت. مولف هدفش از تالیف کتاب را، به یادگار ماندن تجربیات خود از انواع بازی، حفظ اصطلاحات هر بازی و یاددهی آن به بزرگان و آیندگان ذکر می‌کند (امین قاجار، نسخه خطی: برگ ۷۴-۱۸). محمد امین که در بین درباریان به

۱. در منابع دوره قاجار، بارها به این فتاوی امام شافعی استناد شده است.

۲. برای بررسی زندگی محمد امین قاجار و توضیح نسخه‌های کتاب او بنگرید به: (زیاری، ۱۳۹۴: ۵-۳۰).

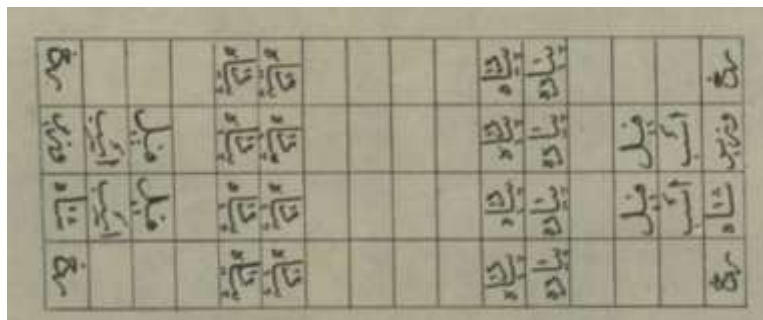
قمار باز معروف بود و تمام هم و غم زندگیش بر پایه قمار گذشت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۴۵: ۲۴ و ۱۴۳)، بعد از کسب تجربیات مختلف و عدم رضایت از نحوه زندگی، به قمار روی آورد و در محضر اساتید هر فن دوره گذراند تا بتواند به یک قمارباز حرفه‌ای مبدل شود (امین قاجار، نسخه خطی: برگ ۳۲). محمد امین احتمالاً برای فرار از اتهامات، کتاب خود را به سبک کتاب *قابوس‌نامه* امیر عنصرالمعالی کیکاووس بن قابوس یعنی به صورت پند و نصیحت به فرزندش امیرزاده عبدالله میرزا تالیف کرد (گلچین معانی، ۱۳۵۵: ۲۹).

شبهه در مشروع یا نامشروع بودن شطرنج، موجب شده بود مردم بدون دغدغه‌های مذهبی به آن بپردازند و آن را بازی مجاز بدانند (شاردن، ۱۳۷۲: ۲/ ۸۴۴؛ پولاک، ۱۳۶۱: ۲۳۶) و طیف گسترده‌ای از مردم در محافل عمومی و خصوصی شطرنج بازی کنند. هرچند طبق تجویز فقهی، اگر حالت شطرنج از یک سرگرمی عادی خارج و بر سر پول بازی می‌شد، همچنان تقبیح و حرام قلمداد می‌گشت؛ اما این امر باعث نشده بود شرطبندی در بازی‌های شطرنج به طور کامل کنار گذاشته شود و شطرنج بر سر هزینه‌های سنگین، املاک، مزارع، وسایل زینتی و قیمتی به طور مداوم میان ثروتمندان و درباریان بازی می‌شد (عین السلطنه، ۱/ ۷۹۹ و ۵۶۷). به طور مثال شیوه‌ای از بازی پولی در شطرنج رایج بود که در آن به صورت تیمی بازی می‌شد. بدین صورت که حضار به دو گروه تقسیم می‌شدند و هر کدام نماینده خود را معرفی می‌کردند و بر روی او شرط می‌بستند و قمار می‌کردند. در موردی هدایت که از جانب محمدعلی میرزای ولیعهد و دسته‌ای از درباریان بازی می‌کرد، به خاطر یک اشتباه^۱ بازی را واگذار کرد و ۵۵ هزار پولی که جمع شده بود، به رقیبش واگذار کرد و شکایتش به شخص مظفرالدین‌شاه نیز فایده نداشت (هدایت، ۱۳۸۵، ۸۷؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۴۵: ۶۹؛ ۱۰۱۸).

۵- آرایش و اصطلاحات شطرنج در رسائل شطرنجیه

شطرنج انواع گوناگون با قواعد متفاوتی را در مسیر تطور خود تجربه کرده است. این تفاوت در تعداد بازیگران از دو تا ۴ نفر، رنگ مهره‌ها، قوانین و شکل هندسی شطرنج متغییر بوده است. این تغییرات در سه نوع سبک اجرا قابل تقسیم بندی است؛

اول: شطرنج مربع سبک هندی یعنی ۸*۸ و ۱۰*۱۰، که چیدمان غالب بازی در دوره قاجار بود.
دوم: شطرنج مدور رومی که شامل ۴ حلقه مدور و هر حلقه ۱۶ خانه می‌شد (راوندی، ۱۳۶۴: ۴۰۸).
سوم: شطرنج سبک ایرانی یعنی ۱۶*۴، که در آن از تاس استفاده می‌شد و در دوره باستان و قرون میانه اسلامی کاربرد داشت.

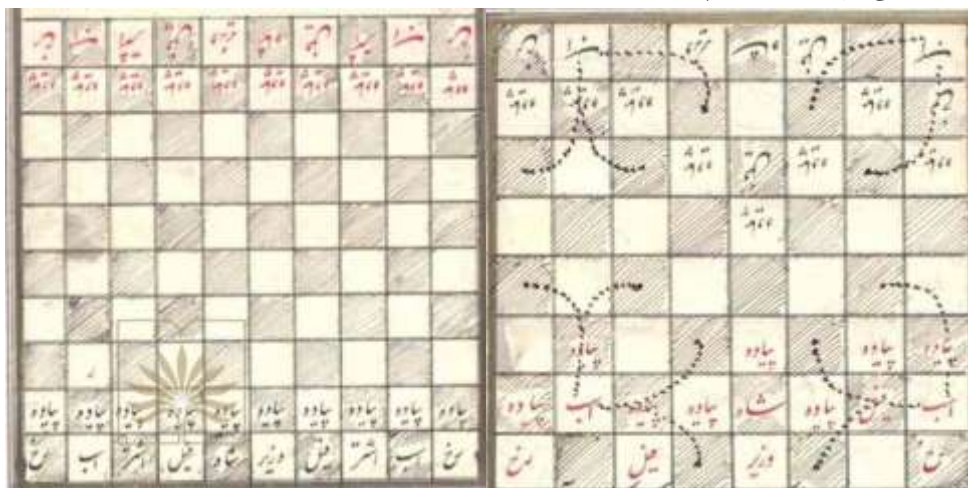

تصویر شماره ۱: شطرنج مستطیلی ۴*۱۶ و نحوه آرایش مهره‌ها
منبع: (فراهانی، نسخه خطی: برگ ۳۱)

^۱ او در یک جای بازی، دست به مهره زد ولی آن را حرکت نداد. تیم رقیب با اشاره به این که بازیکن وقتی دست به مهره می‌زند باید آن را حرکت دهد و نمی‌تواند مهره دیگری را تکان دهد، زمینه باخت او را مهیا کردند.

در دوره قاجار شطرنج مستطیلی ۱۶*۴ و ۱۰*۱۰ وجود داشته است و در بعضی رسائل شطرنجیه، چگونگی چیدمان مهره‌های این سبک و قوانین آن تشریح شده و تاریخچه آن بیان گردیده است اما از اسناد تاریخی چنین بر می‌آید که این سبک‌ها طرفدار زیادی در جامعه نداشته است و نویسندگان رسائل، به منظور آشنایی بیشتر مخاطبان از انواع سبک بازی شطرنج، آنها را در رسائل خود توضیح داده‌اند. سبک بازی ۸*۸، مهم‌ترین روش بازی در دوره قاجار بود و عمومیت بیشتری داشت و غالب مباحث آموزشی در رسائل شطرنجیه، بر مبنا و اصول همین ۶۴ خانه می‌باشد.

تنها تفاوت روش بازی شطرنج ۶۴ خانه‌ای با شطرنج ۱۰۰ خانه‌ای، مهره‌ای به نام اشتر (شتر) بود که در جایگاه بین فیل و اسب قرار می‌گرفت (رجوع کنید شکل شماره ۲). البته وجود شتر در بازی شطرنج سابقه‌ای طولانی داشت و مختص به دوره قاجار نبود و در قرون اولیه اسلامی در میان اعراب کاربرد فراوانی داشت. تعاریف مختلفی در مورد نحوه حرکت مهره شتر ذکر شده است و این چندگانگی، حاصل روش‌های مختلف بازی در این دوره است. حرکت شتر به مانند حرکت اسب، به شکل حرکت رخ و به صورت ترکیبی از این دو^۱، سه روشی است که در منابع تاریخی به آنها اشاره شده است (شیرازی، نسخه خطی: برگ ۱۶۱-۱۶۲).

نقشه شماره ۱: نقشه چیدمان شطرنج ۱۰*۱۰
نقشه شماره ۲: نحوه آموزش حرکت اسب در شطرنج ۸*۸
منبع: (شیرازی: نسخه خطی: برگ ۱۴۰ و ۱۶۰)

امروزه، سبک بازی ۸*۸، غالب‌ترین روش بازی در ایران و در عرصه بین‌المللی است که دارای قواعد، مقررات و اصطلاحات خاص خود است که اکثر آن به زبان انگلیسی می‌باشد. با اینکه شطرنج ریشه‌ای هندی و ایرانی دارد، اما به مرور قوانین و اصطلاحات رایج شرقی آن تغییر یافت و به فراموشی سپرده شد و جای آن را واژه‌های غریب لاتین گرفت. این روند از اواخر دوره قاجار همزمان با تأثیرپذیری فرهنگ غرب بر جامعه ایرانی شروع شد و به تدریج واژه‌های لاتین حتی در آموزش‌های رسائل شطرنجیه جایی برای خود باز کردند. با این حال این کتب میراث دار قرن‌ها فرهنگ بازی شطرنج هستند و از اطلاعات مندرج در آنها، می‌توان به بازشناسی اصطلاحات ایرانی و اسلامی شطرنج دست زد که در نوع خود منحصر به فرد هستند و گویای تاریخی هزاروپانصد ساله می‌باشند.

آرایش و نام مهره‌های بازی شطرنج در دوره قاجار تفاوت چندانی با حالت کنونی آنها ندارد. در این دوره سرباز را پیاده و در بعضی موارد بیدق می‌نامیدند. برای اسب و وزیر در بعضی مواقع معادل عربی آنها یعنی فرس و فرزین به کار می‌رفت و مابقی مهره‌ها به مانند امروزه نامیده می‌شدند. آنچه که بازی شطرنج دوره قاجار را با شطرنج کنونی متمایز می‌کند،

۱. یک خانه به جلو و یک حرکت به چپ یا راست یعنی به صورت L بزرگ.

اصطلاحاتی است که در پوزیسیون‌های^۱ مختلف بازی از سوی شطرنج بازان به کار گرفته می‌شد. قلعه شاه رفتن، لات، بند، آچمز، شاه قائم، لات مات، قائم، فیل بند، شه رخ، شه فیل، منصوبه، ضرب، عرا، طرح دادن و قصاص تنها بخشی از این اصطلاحات بودند. سه اصطلاح نخست بیشترین کاربرد را داشتند و قواعد آنها در نقاط مختلف متفاوت بود بنابراین آنها توضیح داده می‌شوند و مابقی در قالب جدول در زیر آمده است.

اصطلاح «قلعه شاه رفتن»، همان «شاه قلعه^۲» کنونی بود و قوانین حرکتی آن نیز به مانند امروز انجام می‌شد اما شیوه دیگری در «قلعه شاه رفتن» وجود داشت که امروزه به کار نمی‌رود. در آن روش، شاه طبق حرکت عادی خود وقتی به خانه اسب می‌رسید، در این وضعیت بازیگر می‌توانست، در یک حرکت، شاه را به جای رخ و رخ را به جای شاه قرار دهد (شیرازی، نسخه خطی: برگ ۱۹۴).

لات^۳ به وضعیتی در صفحه شطرنج گفته می‌شد که در آن شاه تنها مانده و هیچ مهره‌ای دیگر نداشته باشد اما حرکت برای شاه باقی مانده باشد (سپهر، نسخه خطی: برگ ۷۳). واژه لات از قرون اولیه اسلامی یکی از سه روش اتمام بازی در کنار پات و مات بود و تا انقلاب مشروطیت همچنان در منابع دیده می‌شود. به طور مثال هنگامی که دامنه اعتراضات شهرهای مختلف علیه محمدعلی شاه افزایش پیدا کرده بود، ملک المتکلمین در روزنامه روح القدس با اصطلاحات شطرنج، کنایه تندی به موقعیت ضعیف محمدعلی شاه نسبت به مشروطه طلبان زد و شاه را به لات شدن تشبیه کرد^۴ (کسروی، ۱۳۸۵: ۵۰۳). شاه با ارزشترین مهره شطرنج و در واقع بی‌فایده‌ترین مهره شطرنج محسوب می‌شود که تمام اجزاء برای حفاظت از جان او بسیج می‌شوند. سربازان بدون بازگشت و فرار به عقب، باید برای دفاع از شاه، جان خود را از دست بدهند و هیچ حفاظتی از آنها صورت نمی‌گیرد. حتی وقتی به انتها می‌رسند با مهره دیگر معامله می‌شوند. این ریشه در فرهنگ اندیشه سیاسی در شرق دارد که در آن شاه، سایه خدا بر زمین است و قدرتش فرازمینی و مردم در آن سلسله مراتب اجتماعی، بی‌ارزشترین موجودات در برابر شاه و درباریان محسوب می‌شدند (سعدی، ۱۳۸۱: ۱۶۶).

اصطلاح «بند» به پیاده‌ای گفته می‌شد که می‌توانست هفت خانه شطرنج را با سلامت به انتها برساند و به وزیر تبدیل شود. در این صورت می‌گفتند بیدق «بند» شده است (فراهانی، نسخه خطی: برگ ۲۶) و یا صاحب منصب شده است. در این مورد معمولاً سه قانون در منابع ذکر شده است. رایج‌ترین روش این بود که پیاده تنها می‌توانست به وزیر تبدیل شود، آنهم به شرطی که وزیر در داخل بازی نباشد و قبلاً حذف شده باشد و وجود دو وزیر در بازی ممنوع بود^۵. اگر وزیر در بازی می‌بود، بازیگر نمی‌توانست به جای پیاده، مهره‌ای دیگری را به بازی بیاورد (شیرازی، نسخه خطی: برگ ۱۹۶). در روش دوم پیاده در خانه‌ای که در آن به انتها می‌رسید، تبدیل به همان مهره می‌شد. مثلاً اگر در خانه فیل به انتها می‌رسید، بازیکن به جای پیاده ملزم بود یک فیل وارد بازی کند. اگر پیاده به خانه شاه می‌رسید، همانجا متوقف و بدون حرکت می‌شد. سوم این بود که بازیکن ملزم بود به جای پیاده، وزیر وارد زمین کند و تنها در صورتی که وزیر در داخل بازی می‌بود، بازیکن می‌توانست مهره دیگری وارد بازی کند (حرکت مهره‌های شطرنج، نسخه خطی: برگ ۱).

^۱. این یک اصطلاح رایج در بین شطرنج بازان کنونی به معنای موقعیت‌های مختلف مهره‌ها در بازی شطرنج است.

^۲. امروزه «شاه قلعه» به حرکتی در بازی شطرنج گفته می‌شود که با استفاده از شاه و یکی از رخ‌ها صورت می‌گیرد و در آن طی یک حرکت، شاه و رخ همزمان حرکت می‌کنند. شاه دو خانه به سمت رخ حرکت می‌کند و رخ به خانه آن سوی شاه پرش می‌کند.

^۳. لات در لغت به معنی آن کسی است که هیچ ندارد.

^۴. ظالم ز ستم همیشه لات آمده است / رخ رفته پیاده با ثبات آمده است

مشروطه طلب به اسب و پیل است سوار / چون کشته وزیر، شاه مات آمده است

^۵. امروزه اگر وزیر در داخل بازی باشد و پیاده به انتهای جدول برسد، بازیکن می‌تواند از داور تقاضای یک مهره وزیر دیگر بکند و با دو وزیر بازی را ادامه دهد.

جدول شماره ۱: اصطلاحات رایج شطرنج در رسائب شطرنجچه دوره قاجار^۱

اصطلاحات	معنی آن در دوره قاجار	منبع	کاربرد امروزی آن
فُتوارة	حالتی در انتهای بازی که در آن شاه کیش نشده است ولی خانه ای برای حرکت ندارد و مانند مجسمه بی جان مانده است.	(فراهانی، نسخه خطی: برگ ۲۷)	
شه شه / کشت	وقتی شاه حریف تهدید می‌شود، بازیکن تهدید کننده باید اخطار شه شه یا کیش امروزی بگوید.	(شیرازی: نسخه خطی: برگ ۱۹۴)	کیش
قصاص	شرایطی که در آن مهره های ارزشمند دو بازیکن در مقابل هم قرار می‌گیرند و یکی از بازیکنها تصمیم به حذف مهره حریف می‌کند در حالی که در عوض مهره او هم حذف می‌شود.	(شیرازی: نسخه خطی: برگ ۱۹۸)	به عنوان مثال: وزیر به وزیر کردن
آ مهر علی	وقتی فردی در بیرون از شطرنج نشسته و در کار شطرنج بازان دخالت می‌کند و بارها به او می‌گوید ساکت باش اما گوش نمی‌دهد این اصطلاح بریش به کار می‌رود	(لشکرنویس، نسخه خطی: برگ ۷)	
وزیر در خطر است	هنگامی که وزیر به خطر می‌افتاد، بازیکن مهاجم موظف بود حریفش را با عبارت «وزیر در خطر است» از این مسئله آگاه کند.	(فراهانی، نسخه خطی: برگ ۲۷)	این مسئله در بازی امروزی، جایگاهی ندارد.
لات مات	هیچ مهره ای جز شاه باقی نمانده باشد و حرکتی برای شاه نیز باقی نمانده باشد یعنی نصفه باخته باشد.	(سپهر، نسخه خطی: برگ ۷۳)	
طرح دادن	برداشتن چند مهره از جانب بازیگر قوی برای رعایت حال بازیکن ضعیف	(مجنون مشهدی، نسخه خطی: برگ ۹۳).	آوانس
ضرب	هر بار حرکت دادن مهره را می‌گفتند.	(بیات، ۱۳۷۰: ۷۴۶-۷۴۵)	
شه رخ	یعنی حریف با حرکت ضربداری و کیش دادن به شاه، رخ را می‌گیرد چون شاه مجبور به رفع کیش است.	(اسماعیل بن علی نقی، نسخه خطی: برگ ۶۱-۶۵)	
عرض	ستون های عمودی در شطرنج. به ردیف قرار گرفتن سوارها عرض اول و در ردیف قرار گرفتن پیاده ها، عرض دوم می‌گفتند.		عرض

۱. در مورد اصطلاحات شطرنج در تاریخ ایران اسلامی و قبل از دوره قاجار بنگرید به: (ذاکری، ۱۳۸۱: ۳۷-۲۲).

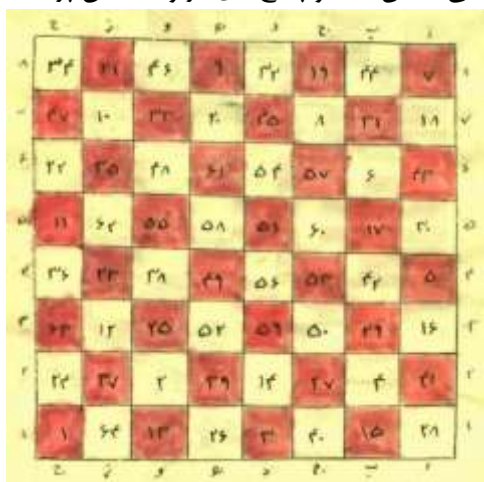
فیل بند	موقعیتی که در آن دو فیل در کنار هم یا یک فیل و دو مهره پیاده، سدی را در برابر نفوذ حریف ایجاد می‌کنند.	(سپهر، نسخه خطی: برگ ۸۴)
منصوبه	تاکتیک‌های مختلف شطرنج باز	(رام خاموش، نسخه خطی: برگ ۴۶)
عرا/ عری	حالتی است که در آن شاه به طور مدام کیش و تهدید می‌شود. بازیکن کیش خورنده، مهره ای را حائل می‌کند میان مهره حریف و شاه تا از تهدید مستقیم کاسته شود. به این صورت می‌گویند عرا شده است. یعنی شاه مدام تهدید می‌شود.	
قائم	برابر بودن دو حریف در انتهای بازی و اتمام توافقی	(مجنون مشهدی، نسخه خطی: برگ ۱۳۶-۱۲۹)
شه پیل	یعنی حریف با حرکت ضربداری و گیش دادن به شاه، فیل را می‌گیرد چون شاه مجبور به رفع کیش است.	
آچمز	یعنی وقتی شاه کیش داده می‌شود و شاه مهره ای را حائل میان خود و مهره کیش دهنده قرار می‌دهد. تا وقتی حریف موقعیت خود را تغییر ندهد این مهره حائل نمی‌تواند تکان بخورد چون شاه کیش می‌شود.	(سپهر، نسخه خطی: برگ ۷۳)
قایم انداز/ قایم افکن	شطرنج باز کامل و بی نظیری که کسی توان مقابله با آن را نداشته باشد.	(اسماعیل بن علی نقی، نسخه خطی: برگ ۶۵-۶۱)
چوله	هنگامی که پیاده، ضربداری حریف را می‌زند.	(نسخه خطی علم شطرنج، برگ ۱۱).
رخ و فرزین نهادن	کنار گذاشتن مهره ای رخ و وزیر از جانب بازیگر مدعی	(فراهانی، نسخه خطی: برگ ۲۷)

در کنار اصطلاحات و شیوه بازی شطرنج در دوره قاجار، قواعد مطروحه ریاضی نیز در آن ذکر شده و معماهای زیادی دور آن شکل گرفته است. از منابع چنین بر می‌آید این معماها از همان آغاز پیدایش شطرنج جزئی تفکیک ناپذیر در بازی بودند و اقسام متعددی داشتند و حتی ریاضی‌دانان و شاعران از این مسائل ریاضی در آثار خود بهره برده‌اند^۱ (یوسفی کرمانی، ۱۳۸۵: ۱۶۶). ابوریحان بیرونی مسئله شطرنج را یک مسئله از مسائل قدیمی ریاضی در هند می‌داند و ضرایب صفحه شطرنج را ادامه دهنده هنر هندی‌ها در علم اعداد قلمدا می‌کند (بیرونی، ۱۳۸۰: ۱۷۸-۱۷۴). رسائل شطرنج دوره قاجار به این معماها و روش‌های حل آن اشاراتی دارند و از آنها تحت عناوین «طلسمات»، «اصطلاحات عجیبه» و «قواعد غریبه» نام می‌برند (اعتضادالسلطنه، نسخه خطی: برگ ۳-۱). شطرنج بازان دوره قاجار به تاسی از این معماها، سعی کرده‌اند آنها را در رسائل خود مطرح و به آنها پاسخ دهند. هرچند تعداد آنها بسیار اندک است.

^۱ به عنوان نمونه مولوی نفس را به دلیل کژروی به حرکت ریاضی گونه مهره وزیر تشبیه کرده است (مولوی، ۱۳۸۷: ۵۰۷).

یکی از این معماهای ریاضی قدیمی در شطرنج، معمای «گردش اسب» است که بعدها مسئله «اویلر» نامیده شد که مرتبط با مفهوم چرخه همیلتونی در نظریه گرافها است. این معما در پی پاسخ به این سوال است که آیا مهره اسب در صفحه خالی شطرنج می‌تواند به گونه‌ای گردش کند که در ۶۳ حرکت همه خانه‌های شطرنج را بپیماید؟ و نکته دوم اینکه در کدام خانه، حرکت آخر خود را با انجام می‌رساند؟ (رجوع کنید به تصویر شماره ۴).

شطرنج بازان و ریاضی دانان زیادی در ممالک اسلامی و غربی روی این مسئله «گردش اسب» کار کرده‌اند و دارای یک پیشینه تاریخی مستمر است. در اسلام، شطرنج بازانی نظیر عدلی و صولی در رسائل شطرنج خود به مسئله گردش اسب و راه حل آن اشاراتی گذرا دارند. اما رساله‌ای منحصر به فرد تحت عنوان «حرکت فرس» در کتابخانه آستان قدس رضوی وجود دارد که به صورت تخصصی به این معما و پاسخ‌های مربوط به آن پرداخته است (باقری، ۱۳۹۲: ۴۶).

تصویر شماره ۴: (علم شطرنج، نسخه خطی: برگ ۷)

در برخی آموزش‌های شطرنج دوره قاجار، به آموزش این معما و راه حل‌های آن اشاراتی رفته است. لازمه حل این مسئله، نحوه ثبت بازی حرکت مهره‌ها است. امروزه به صورت علمی حرکت هر مهره از جدولی به جدول دیگر ثبت می‌گردد. در دوره قاجار نیز جداول نام گذاری می‌شدند هرچند هیچ بازی ثبت شده‌ای در منابع و نسخ یافت نشد، اما برای آموزش، از حرکت ثبتی مهره‌ها بهره می‌بردند. ثبت این حرکت‌ها به این گونه بود که ستون‌های افقی با الفبای عربی ابجد از ا، ب، ج، د، ه، و، ز، ح و ستون‌های عمودی از شماره ۱ تا ۸ نام گذاری می‌گردیدند. گاهی مواقع ستون‌های عمودی، با حروف دیگر ابجد یعنی ی، ک، ل، م، ق، ر، ش، ت که معادل ۱۰، ۲۰، ۳۰، ۴۰، ۱۰۰، ۲۰۰، ۳۰۰ و ۴۰۰ بود نشان گذاری می‌شد (علم شطرنج، نسخه خطی: برگ ۷).

نتیجه‌گیری

شطرنج یکی از قدیمی‌ترین بازی‌های مهارتی و انتزاعی انسان است که مستقیم با هوش هیجانی بشر در ارتباط بوده است. این بازی در ایران و هند به وجود آمد و به عنوان یک بازی اشرافی مورد توجه قرار گرفت. در تاریخ ایران، بازی شطرنج با هنر، ادبیات، عرفان، دین و سیاست گره خورد و به مرور بر پیچدگی آن افزون گردید و در این مسیر تطور، قواعد و شکل آن دچار تغییرات شد.

در دوره قاجار، شطرنج از یک بازی اشرافی فراتر رفت و در میان عموم مردم رواج پیدا کرد. در این بین بررسی زوایای فقهی و فنی این بازی، مورد توجه اقشار مختلف قرار گرفت و رسائلی در رد، تایید و آموزش آن تالیف شد که به آنها «رسائل شطرنجیه» اطلاق گردید. این نوشتجات به رسائل شرعی قمار، رسائل شرعی مختص شطرنج، رسائل آموزشی قمار، رسائل آموزشی شطرنج، رسائل عرفانی شطرنج، رسائل ترکیبی شطرنج و رسائل عبرتی قابل تقسیم بندی هستند.

البته این تقسیم بندی انتزاعی است و در مواردی موضوع بندی و ذیل بندی این رسائل، امکان پذیر نیست؛ زیرا رسائلی وجود دارند که مولفین آنها، به مباحث مختلف شطرنج اعم از ریشه مذهبی و تاریخی، آموزش، طرح سوال و غیره می‌پردازند. رسائلی که به مقوله شرعی قمار و شطرنج می‌پردازند، عمدتاً توسط روحانیون و مذهبیون تالیف شده‌اند. مولفین این آثار، با استناد به احادیث و آثار فقه‌های پیشین، بازی شطرنج را هم‌تراز ادوات لهو و لعب دانسته و یا به طور کامل نفی و بر حرام بودن آن تاکید کرده‌اند و یا با ارائه ادله‌های گوناگون، سعی در نهی از منکر آن دارند. در این رسائل، از هر گونه آموزش و تعلیم شطرنج خودداری شده است و کسانی که به این بازی روی می‌آورند مورد انتقاد قرار می‌گیرند. البته بیشتر رسائل شطرنجیه دوره قاجار، به گونه ای درگیر مباحث فقهی این بازی هستند به طوری که کمتر رساله ای در مقدمه خود به بحث فقهی شطرنج پرداخته است. طرفداران سرسخت بازی شطرنج، در رسائل خود به منظور مشروعیت بخشی به آثارشان، سعی کرده‌اند در ابتدای کتب خود، با ذکر دلایل و فتاوی‌ای از برخی چهره‌های مذهبی تاریخی، گفتمان حرام بودن شطرنج را به چالش بکشند و آن را از دسته بازی‌های حرام خارج کنند.

رسائلی که با هدف آموزش و ترویج شطرنج تالیف شده‌اند، در دوره قاجار افزایش چشمگیری پیدا کردند. علت این امر علاوه بر گسترش انواع متون آموزشی در دوره قاجار، استفاده گسترده این بازی در محافل بین المللی بود که راه را برای نویسندگان چنین آثاری در ایران هموار کرد. در برخی از این رسائل آموزشی، مولف بعد از یک مقدمه کوتاه که معمولاً شامل مباحث مذهبی شطرنج و ریشه تاریخی تطور شطرنج است، به بحث اصلی وارد می‌شود. در این قسمت، مولف به معرفی مهره‌های بازی، نحوه بازی، قواعد و قوانین و اصطلاحات رایج در شطرنج می‌پردازد. برخی از این متون کوتاه و برخی دیگر بلند هستند. همچنین بعضی از این رسائل دارای تصاویری جهت آموزش بهتر خواننده هستند و برخی دیگر به شکل سوال و پاسخ تالیف شده‌اند تا خواننده را به چالش بکشند.

کتابنامه

نسخه‌های خطی

۱. ادیب الممالک فراهانی، میرزا صادق خان بن میرزا، *السحر و النیرنج فی النرد و الشطرنج*، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره بازیابی ۷۵۸۷.
۲. اسماعیل بن علی نقی، *رساله شطرنج*، کتابخانه مرعشی نجفی قم، شماره بازیابی ۱۳۳۹۰.
۳. اعتضادالسلطنه، علیقلی، *قاعده حساب خانه‌های شطرنج*، مجلس شورای اسلامی، شماره بازیابی ۸۹۵۷/۳.
۴. افضل الملک، غلامحسین بن مهدی، *تحقیق در حرمت خمر و قمار و نجاست خمر*، مجلس شورای اسلامی، شماره بازیابی ۹۴۵۰/۳۱، ص ۳۰۱-۳۰۳. از مجموعه کراسی المعلى، ج ۱.
۵. حیران، *منظومه شطرنج*، کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره بازیابی ۱۲۵۹۳/۷.
۶. خوارزمی، حسام الدین محمد رشید صراف، «*مناظره شطرنج با نرد*»، کتابخانه مرکز احیاء میراث اسلامی، شماره بازیابی نسخه ۲۸۱۶/۴، برگ ۱۳-۱.
۷. رام خاموش، رای صاحب، *عجایب تعبیه شطرنج*، کراچی، کتابخانه موزه ملی پاکستان، شماره بازیابی *N.M.1957-928/9*.
۸. سپهر، هدایت الله، *حرمه الشطرنج*، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۵/۱۰۳۲۴.
۹. سمنانی، احمد بن محمد علاء الدوله، *شطرنجیه*، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۵/۹۲۹۳.

۱۰. سنجری، ابوالفتح احمد، **سطرنج**، تاشکند، کتابخانه بنیاد خاورشناسی فرهنگستان علوم، شماره بازیابی ۴۶۸/۵.
۱۱. سهسوانی، محمد انوار، **تاج المدايح**، کتابخانه مرعشی نجفی قم، ۱۰۶ برگ، ۱۶۹ چاپی.
۱۲. شریف، قاسم بن محمد، **بی‌نا**، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره بازیابی ۱۵۲۲۳/۱.
۱۳. طباطبایی، حسین، **آداب مداومت بر لعب سطرنج و نرد**، مجلس شورای اسلامی، شماره بازیابی ۹۰۱/۳۶.
۱۴. فرصت شیرازی، محمد نصیر بن جعفر، **سطرنجیه**، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۱۵۵۰۷-۵.
۱۵. قاجار، محمد امین، **قمارنامه (در سطرنج و انواع قمار)**، مجلس شورای اسلامی، شماره بازیابی ۸۶۳۵۳.
۱۶. لشکرنویس، حبیب الله خان، **مرات البلهاء**، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره بازیابی ۶۸۱۳/۲۰.
۱۷. مجنون مشهدی، **سطرنج (منظوم)**، کتابخانه مرکز احیاء میراث اسلامی، ۱۳۶ برگ، شماره بازیابی ۳۰۶۹ عکسی.
۱۸. مولف ناشناخته، **حرکت مهره‌های سطرنج**، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره بازیابی ۴۹۰۵.
۱۹. مولف ناشناخته، **حرمت سطرنج**، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۵/۲۹۴۰.
۲۰. مولف ناشناخته، **رساله سطرنج**، کتابخانه آکادمی علوم جمهوری تاجیکستان، شماره بازیابی ۷۵۸/۴.
۲۱. مولف ناشناخته، **رساله عسکریه**، کتابخانه عارف حکمت، شماره بازیابی ۹۰۲/۶۴.
۲۲. مولف ناشناخته، **علم سطرنج و اشکال هندسی**، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۱۱۱۹۷۸۴.
۲۳. مولف ناشناخته، **علم سطرنج**، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۵-۱۵۵۴۹.
۲۴. مولف ناشناخته، **منظومه سطرنج به اردو**، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره بازیابی ۱۶۱۶۵/۵۴.
۲۵. هروی، محمد بن حسام، **سطرنج نامه**، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۱۶۲۸-۵.
۲۶. یوسف گدا، معروف به شاه راجو قتال جونپوری، **تفحه النصایح**، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۲۸۷۱-۵.

اسناد

۲۷. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)
۲۸. ساکما، شناسه سند ۳۱۳۶.
۲۹. ساکما، شناسه سند ۲۹۵/۷۳۲۹، سال ۱۳۰۶ هـ.ق، برگ ۲۰-۲۳.
۳۰. ساکما، شناسه سند ۲۹۵/۷۲۰۷، برگ ۱۹۸.

مقالات

۳۱. اذکایی، پرویز (۱۳۸۴). «گزارشی درباره سطرنج (موادی بر تاریخ سطرنج در ایران)»، آیینة میراث، شماره ۳۰-۳۱، پاییز و زمستان، صص ۴۴-۱۴.

۳۲. باقری، محمد (۱۳۹۲). «مسئله‌های ریاضی پیرامون *تسطرنج*»، میراث علمی اسلام و ایران، سال دوم، شماره دوم، پیاپی ۴، پاییز و زمستان، صص ۵۲-۴۴.
۳۳. بیات، سعید رضا (۱۳۷۰). «*تسطرنج در گستره ادب پارسی*»، فصلنامه چیستا، شماره ۸۶ و ۸۷، اسفند ۱۳۷۰ و فروردین ۱۳۷۱، صص ۷۵۰-۷۴۳.
۳۴. پوران، یوسفی کرمانی (۱۳۸۵). «*نگاهی به سبک شناسی شعر کمال الدین اسماعیل اصفهانی*»، فصلنامه ادبیات فارسی، شماره ۶، تابستان، صص ۱۷۳-۱۶۰.
۳۵. گلچین معانی، احمد (۱۳۵۵). «*بازی‌های برد و باختی قرن سیزدهم*»، هنر و مردم، شماره ۱۶۴، خرداد، صص ۴۵-۲۸.
۳۶. گلی، احمد، رضانی، مهدی (۱۳۹۳). «*تاملی بر دقایق بازی تسطرنج در شعر شاعران برجسته سبک آذربایجانی و عراقی*»، فصلنامه شهر پژوهی، شماره ۲۱، پاییز، صص ۱۷۸-۱۵۷.
۳۷. میرزایی، محمد علی (۱۳۹۶). «*گزارش شترنگ و نهش نیواردشیر*»، جندی شاپور، سال سوم، شماره ۹، بهار، صص ۳۱-۱۲.
۳۸. یکتایی، مجید (۱۳۴۹). «*پیشینه تاریخی تسطرنج، فصلنامه بررسی‌های تاریخی*»، سال پنجم، شماره ۲، خرداد و تیر، صص ۱۲۲-۱۰۲.

کتاب‌ها

۳۹. اعتمادالسلطنه، محمدحسن (۱۳۴۵). *روزنامه خاطرات*، با مقدمه و فهرس از ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
۴۰. آدام، اولتاریوس (۱۳۶۳). *سفرنامه*، ترجمه احمد بهپور، تهران: سازمان انتشاراتی و فرهنگی ابتکار.
۴۱. بروگش، هینریش (۱۳۶۸). *سفری به دربار سلطان صاحبقران*، ترجمه مهندس کردبچه، تهران: اطلاعات.
۴۲. بیرونی، ابوریحان (۱۳۸۰). *آثار الباقیه*، تهران، اذکابی.
۴۳. پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۱). *سفرنامه پولاک*، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران: خوارزمی.
۴۴. حافظ، شمس الدین محمد (۱۳۸۵). *دیوان*، تصحیح رشید جداری عیوضی، تهران: امیرکبیر.
۴۵. خانشاقی، حسینقلی، (۱۳۵۳). *خاطرات ممتحن الدوله*، تهران: امیرکبیر.
۴۶. دالمانی، هانری رنه (۱۳۹۳). *سفرنامه از خراسان تا بختیاری*، ترجمه فره وشی، تهران: دنیای کتاب.
۴۷. راوندی، نجم الدین ابوبکر (۱۳۶۴). *راحه الصدور و آیه السرور*، تصحیح محمد اقبال و تصحیحات لازم مجتبی مینوی، تهران: امیرکبیر.
۴۸. زیاری، حسن، (۱۳۹۲). *مقدمه، تصحیح و تحشیه دو رساله نقیضه (یخچالیه، قمارنامه)*، رساله دکترا رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اصفهان.
۴۹. سعدی شیرازی، مصلح الدین به عبدالله (۱۳۸۱). *کلیات*، تصحیح و مقدمه و تعلیقات بهاء الدین خرمشاهی، تهران: دوستان.
۵۰. شاردن (۱۳۷۲). *سفرنامه*، ترجمه اقبال یغمایی، تهران: توس.

۵۱. ظهیرالدوله، علی بن محمد (۱۳۵۱). *خاطرات و اسناد*، به کوشش ایرج افشار، تهران: کتاب‌های جیبی.
۵۲. عطار نیشابوری، فریدالدین محمد (۱۳۷۱). *مجموعه آثار*، دیوان، تصحیح تقی تفضلی، تهران: علمی و فرهنگی.
۵۳. عین السلطنه، قهرمان میرزا سالور (۱۳۷۷). *خاطرات*، تصحیح مسعود سالور و ایرج افشار، تهران: اساطیر.
۵۴. فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۸۶). *شاهنامه*، به کوشش جلال خالقی مطلق، تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
۵۵. فوریه (۱۳۶۶). *سه سال در دربار ایران*، ترجمه عباس اقبال آشتیانی، به کوشش همایون شهیدی، تهران: دنیای کتاب.
۵۶. قزوینی، محمد صالح (۱۳۷۱). *نوادر*، به اهتمام احمد مجاهد، تهران: سروش.
۵۷. کسروی، احمد (۱۳۸۵). *تاریخ مشروطه ایران*، تهران: انتشارات نگاه.
۵۸. مافی، حسین قلی خان نظام السلطنه (۱۳۶۲). *خاطرات و اسناد*، گردآورنده معصومه مافی، تهران: نشر تاریخ ایران.
۵۹. محمود، محمود (۱۳۷۸). *تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلستان در قرن نوزدهم*، تهران: اقبال.
۶۰. مستوفی، عبدالله، (۱۳۶۰). *شرح زندگانی من*، تهران: زوار.
۶۱. مسعودی، ابوالحسن علی (۱۳۵۶). *مروج الذهب*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج ۱، تهران.
۶۲. معیرالممالک، دوستعلی خان (۱۳۶۲). *یادداشت‌های از زندگانی خصوصی ناصرالدین شاه*، تهران: نشر تاریخ ایران.
۶۳. معیرالممالک، دوستعلی خان (۱۳۹۰). *رجال عصر ناصری*، تهران: نشر تاریخ ایران.
۶۴. مولوی، جلال الدین محمد (۱۳۸۷). *مثنوی معنوی*، بر اساس نسخه تصحیح شده رینولد نیکلسون، تهران: ققنوس.
۶۵. واصفی، محمود بن عبدالجلیل (۱۳۸۲). *بدایع الوقایع*، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
۶۶. هاردینگ، آرتور کالا (۱۳۷۰). *خاطرات سیاسی سر آرتور هاردینگ*، ترجمه جواد شیخ الاسلامی، تهران: کیهان.
۶۷. هدایت، مهدیقلی خان، (۱۳۸۵). *خاطرات و خطرات*، تهران: زوار.

References

Manuscripts

1. Adīb al-Mamālek Farāhānī, Mīrzā Šādeq k̄ān b. Mīrzā, Al-Sehar wa al-Nīranj fī al-Nard wa al-šaṭranj, Islamic Council Library, no: 7587.

2. Afzal-ul-Mulk, Ġolām-Ḥosseīn b. Mahdī, research on the sanctity of wine, gambling and impurity of wine, Islamic Council, no: 31/9450, pp. 301-303. From the Kerāsī Al-Ma□lī collection, vol.1.
3. E□teżād al-Salṭaneh, □Alī Qolī, the rules for calculating chess houses, Islamic Council, no: 3/8957.
4. Forṣat šīrāzī, Moḥammad Naṣīr b. ĵa□far, šaṭranĵīya, Organization of Records and National Library of Iran, no: 5-15507.
5. Heīrān, chess collection, Mar□ašī Library, Qom, no: 7/12593.
6. Heravī, Moḥammad b. Hessām, Chess Book, National Library and Records Organization of Iran, No: 5-1628.
7. Ismā□īl b. □Alī Naqī, treatise on chess, Mar□ašī Najafī Library, Qom, no: 13390.
8. ĵwarazmī, Ḥissāmuddīn Moḥammad Rašīd Ṣarrāf, "Chess Battle with Backgammon", Library of Islamic Heritage Revival Center, no: 4/2816, page 1-13.
9. Laṣkarnevīs, Ḥabībullāh ĵān, Merāt Al-Balhā, Islamic Council Library, no: 20/6813.
10. Maĵnoon Mašhadī, šaṭranĵ, Islamic Heritage Restoration Center library, 136 pages, No: 3069 photos.
11. Qajar, Moḥammad Amīn, Qomār-nāme (in chess and types of gambling), Islamic Council, No: 86353.
12. Rām ĵāmūš, The Wonders of making Chess, Karachi, National Museum Library of Pakistan, no: N.M.928-1957.
13. Sahaswānī, Moḥammad Anwar, Tāĵ Al-Mada'eh, Mar□ašī Najafī Library, Qom, 106 pages, 169 copies.
14. Šarīf, Qāsem b. Moḥammad, Library of the Islamic Council, no: 1/15223.
15. Semnānī, Aḥmad b. Moḥammad □Alā al-Dawlah, šaṭranĵīya, Organization of Records and National Library of Iran, no: 5/9293.
16. Senĵarī, Abūlfatḥ Aḥmad, Chess, Tashkent, Library of the Oriental Studies Foundation of the Academy of Sciences, no: 468/5.
17. Sepehr, Hedāyatullāh, Ḥorma al-šaṭranĵ -, National Library and Records Organization of Iran, no: 5/10324.
18. Ṭabāṭabaeī, Ḥosseīn, Ādāb-e Modāvemmat bar La□b-e šaṭranĵ va Nard, Islamic Council, no: 901/36.
19. Unknown author, Chess Collection in Urdu, Islamic Council Library, no: 16165/54.
20. Unknown author, Chess treatise, Library of Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, No: 4/758.

21. Unknown author, *Horma šaṭranj*, Iran National Library and Records Organization, No: 5/2940.
22. Unknown author, movement of chess pieces, Islamic Council Library, No: 4905.
23. Unknown author, *Rīsālah Askarīyah*, □ Āref Ḥekmat Library, no: 902/64.
24. Unknown author, Science of Chess and Geometric Shapes, Organization of Documents and National Library of Iran, No: 1119784.
25. Unknown author, Science of Chess, Organization of Records and National Library of Iran, no: 5-15549.
26. Yusuf Geda, known as Shah Raju Qatal Jonpuri, *Toḥfa al-Naṣāyeh*, Organization of Documents and National Library of Iran, no: 5-22871.

Asnād (documents)

27. National Library and Documentation Organization of Iran (SAKMA)
28. Sakma, Document ID 3136.
29. Sakma, Document ID 295/7329, year 1306 AH, leaves 20-23.
30. Sakma, document ID 295/7207, page 198.

Articles

31. Azkaei, Parvez (2004). "A Report on Chess (Materials on the History of Chess in Iran)", *Ayane Mirath*, No. 30-31, Autumn and Winter, pp. 14-44.
32. Bagheri, Mohammad (2012). "Mathematical problems around chess", *Scientific heritage of Islam and Iran*, second year, second issue, series 4, autumn and winter, pp. 44-52.
33. Bayat, Saeed Reza (1370). "Chess in the scope of Persian literature", *Chista Quarterly*, No. 86 and 87, March 1370 and April 1371, pp. 750-743.
34. Golchin Maani, Ahmed (1355). "Games of winning and losing in the 13th century", *Art and People*, No. 164, Khordad, pp. 28-45.
35. Goli, Ahmed, Ramezani, Mehdi (2013). "A Deliberation on the Game of Chess in Eminent Poets of the Azerbaijani and Iraqi Traditions", *Shahr Pazhuhi Quarterly*, No. 21, Fall, pp. 157-178.
36. Mirzaei, Mohammad Ali (2016). "Report of Shatrang and Nahsh of Newardashir", *Jandishapour*, third year, number 9, Spring, pp. 12-31.
37. Pouran, Yousefi Kermani (1385). "Looking at the stylistics of Kamaluddin Ismail Esfahani's poetry", *Persian Literature Quarterly*, No. 6, Summer, pp. 160-173.
38. Yektaei, Majid (1349). "Historical Background of Chess, Historical Review Quarterly", Year 5, Number 2, Khordad and Tir, pp. 102-122.

Books

39. Allemagne, Henry Rene d' (2013). *Du Khorassan au pays des Backhtiaris: trois mois de voyage en Perse*, translated by Farah Vashi, Tehran: World of Books.
40. Aṭār Neīšābūrī, Farīduddīn Moḥammad (1371). *A collection of works, Dīvān*, corrected by Taghi Tafazoli, Tehran: Scientific and Cultural.

41. Bīrūnī, Abū Reḥān (2010). *Āṭār al-Bāqīyah*, Tehran, Azkāṭ.
42. Brugsch, Heinrich Karl (1368). *Reise Der K. Preussischen Gesandtschaft nach Persien*, translated by Kordbcheh, Tehran: Eṭelāḳāt.
43. Eīn al-Saltānah, (1377). *ḳāṭerāt*, edited by Masoud Salour and Iraj Afshar, Tehran: Asatir.
44. Eḳtemād al-Saltāneh, Moḥammad Ḥassan (1345). *Rūz-nāme ḳāṭerāt*, introduction and index by Iraj Afshar, Tehran: Amir Kabir.
45. Ferdowsī, Abūlqāsem, (1386). *šāhnāmeḥ*, by the efforts of Jalal Khaleghi Mutlaq, Tehran: The Center for Great Islamic Encyclopaedia.
46. Feuvrier, Joannes (1366). *Trois ans a la cour de perse*, translated by Abbas Iqbal Ashtiani, with the efforts of Homayoun Shahidi, Tehran: World of Books.
47. Ḥāfeẓ, šamsuddīn Moḥammad (1385). *Dīvān*, edited by Rashid Jedari Eyvazi, Tehran: Amir Kabir.
48. Hardinge, Arthur (1370). *Sir Arthur Harding's Political Memoirs*, translated by Javad Sheikhol Islami, Tehran: Kayhan.
49. Hedāyat, Mahdī-Qolī ḳān, (1385). *Memories and dangers*, Tehran: Zavvar.
50. Jean chardin (1372). *A Jorney to persia*, translated by Iqbal Yaghmai, Tehran: Tus.
51. Kasravi, Ahmed (2015). *Iran's Constitutional History*, Tehran: Negah Publications.
52. Khanshaghghi, Hossein Qoli, (1353). *ḳāṭerāt-e Momtāhen al-Doulah*, Tehran: Amir Kabir.
53. Māfī, Ḥosseīn Qolī ḳān Neẓām al-Saltāneh (1362). *ḳāṭerāt va Asnād*, compiled by Masoumeh Mafi, Tehran: Tarikh Iran Publishing House.
54. Mahmoud, Mahmoud (1378). *The history of political relations between Iran and England in the 19th century*, Tehran: Iqbal.
55. Masḳoudī, Abūlḥasan Alī (1356). *Morūj al-Ḍahab*, translated by Abolqasem Payandeh, Vol. 1, Tehran.
56. Moḳaer al-Mamālek, Dost Alī ḳān (2010). *Rījāl Aṣr-e Nāṣerī*, Tehran: Tarikh Iran Publication.
57. Moḳaer al-Mamālek, Dost Alī ḳān (1362). *Notes from the private life of Nasereddin Shah*, Tehran: Tarikh Iran Publishing House.
58. Molavī, Jalāluddīn Moḥammad (1387). *Maṭnavī Maḳavnī*, based on the corrected version of Reynold Nicholson, Tehran: Ghoqnos.
59. Mostūfī, Abdullāh, (1360). *šarḥ-e Zendegānī-ye Man*, Tehran: Zavar.
60. Olearius, Adam (1363). *The travels of John Albert de Mandelslo*, translated by Ahmad Behpour, Tehran: Ebtekar Publishing and Cultural Organization.
61. Polak, Jakob Edward (1361). *Persien das land und seine bewohner*, translated by Keikavos Jahandari, Tehran: Khwarazmi.
62. Qazvini, Mohammad Saleh (1371). *Nawāder*, by Ahmad Mujahid, Tehran: Soroush.

63. Rāwandī, Najmuddīn Abū Bakr (1364). *Rāḥa al-Ṣodoūr wa Āyah al-Soroūr*, corrected by Moḥammad Iqbāl and Mojtaba Minavi, Tehran: Amir Kabir.
64. Saḍdī šīrāzī, (1381). *Kolīyāt*, corrections and introduction and notes by Bahā'uddīn Khorramshahi, Tehran: Dostan.
65. Wāṣefī, Maḥmoūd b. ḤAbdūl ḡalīl (1382). *Badāyeḡ al-Vaqāyeḡ*, Tehran: Farhang Iran Foundation Publications.
66. ḡalīr al-Doulah, ḤAli b. Moḥammad (1351). *ḡāṭerāt va Asnād*, by Iraj Afshar, Tehran: Pocket books.
67. Ziyari, Hassan, (2012). *Moqadame, Taṣṡīḡ va Taḡṡīye dū Resāle Naqīza (Yaḡḡālīya, Qomārnāmeḡ)*, Ph.D. thesis in the field of Persian language and literature, University of Isfahan.